



Sayman ARUZ

İkinci hissə**Birinci hissədən xatırlama:**

Sübhəzis ki, XII əsrin on böyük qəsidi-sürəsi məhz Xaqani Şirvanıdır. Hənsi ki, əsrlərdir bütün adəbiyyatçuların onun şairlik mövqəməni və söz mortabosının olçətməz olmasının etiraf edirlər. O, öz istedad və himməti sayında Quran, hədilər, ədəb və ələgə elmələri, həmçinin, digər elmlər sahəsində özünü *kamal dörəcisinə* qədirməş şer dənizindən *əz* dəhliliyini şübhə edə bildi. Qəsidi janrı məhz onun yaşadıgi əsr-də pütkölyü qəti. Xaqanının Divanına nəzər salsaq, görərik ki, seirlərin, məzmurların coxluğu vo məfhumların müxtəlifliyi elmi-adəbi anşumalar üçün tamamilə olverişlidir. Xaqanının qəsidi-ləri başqa qəsidi-lərdən fərqli olaraq hikmetli söz vo nəsilətlərə zəngindir. Xüsusi olun "Şirniyyo" vo ya "Miratul-səfa" simi qeyd olunmak ola ki, hikmet dolu sözlərinin sayında Xaqanının oxlaq vo bu kimi mövqümlərə olan baxışını tamamlı açıq-əşkar oxucu onu sorgulamışdır. Onun "Şirniyyo" qəsidi bir oxlaq vo əslim-torbiyo üzrə qanun kitabı kimi da sayılı bilər. Ona görə ki, bütün oxlaqları möqtələr, eyni zamanda təlim-torbiyo, süküf fəlsəfəsinin öyrənilməsi, infaq vo hətta Peyğombərin məhdib, dindarlıq vo torki-dünyalı kimi anlaysıcların hor biri müxtəlif formalarda qeyd olundur. Xaqani bu qəsidi-də dənizindən mövqümləndən və zahiri gözlliklərə etinəsizləndən danışır. Onur bu qəsidi-də yaratdığı "Dəbistən", bütün məktəb vo medrosaların qəfləridir. Onun "Dəbistən"ində, onun "məktəb"ində, müsləlin, fəzil vo aqıl bir Pirdir ki, Xaqanının dilini zamanın ölkənövü sayında vo məkan anlaysısanın inkar edərək lamakanlı vasitəsilə açır vo tətbiq bir şairə çevirir. Xaqani qəsidi-nin ikinçi beyni belə başlayır:

*Səri zanu dəbistanist çon koştı-ye Nuh an ra
Ke tufan cuse dard-e ust, cudi, gerde damanəy.
"Dizin üstü Nuhun gomisi
kim kimi dəbistandır ki,
Tufan, onun dordinin təzahürü,
vo damanın ətrafi işa onun Cud dağıdır."*

Ottar Neyşaburi deyir: "Arif o adamdır ki, həmçün təfəkkür etmək vo ibrət götürür-məkdir". Xaqanı da inanır ki, ogor kimsə təfəkkür vo ibrət olıb olsa, onda onun düşüncə məkanı geniş, həyati rahət vo ruh etibarlı təhlükəsizlik məydənindən daxil olmaşı çox asan olur. Sual yanana bilər ki, həmin meydani təhlükəsiz edən vo digər məydənlərdən fərqləndirən amil nadır? Cabab işu yuxarıda qeyd etdiyimiz beyyid var. Xaqanının söz adğıñı dizin üstündəki dibisən Nuhun gomisi kimi insanı nice mövzi-

Xaqani Şirvaninin "Meratül-səfa"sinin şərhi

line çatdırı bilir. Ancaq ki Xaqanının söylədiyi nice mövzuluna çatmaq üçün bir neçə vasitəyə ehtiyyac var ki, Xaqani onları bu qəsidi-də rözməldədir.

Koştı Nuh ya Nuhun gomisi, metal vo ya taxtadan düzəldilmiş gomı deyil. O gomı, təfəkkür vo horakatı simvolu edən, salıkın daxili(ruh) cihad və inqilabının notcasında horakata golon vo sonda da on uca vo ulu zirvədə hoynat "fan filah"na çatan gomidir. Bu gomı, Məhammed peygamberin "bir doqiqə təfəkkür" yetmiş il ibadətdən qabaqdır" sözünün poetik obrazıdır. Nuh dənizindən sel vasitəsi dağlılaşacağı bilindən sonra, hor canlıdan bir nümunə yiğaraq öz böyük gomisindən yerləşdirir və sonda da onları bütün bolalardan qoruyaraq "sələmat monzilino" çatdırır. Bu "gomio" ifəni baxışla baxsas, bir neçə cohotdan mani yermək olar. Bir bi ki, gomı yaşaşıncaq dəniz, gomı sakınları dəniz sakınforını, Nuh işo hidayət yolunu bilən vo xalqa o yolda rəhbərlik edən bir kapitanı və ya sarvam, Cud dağı da məhz "madinatü-fazilo" vo ya bütün insanların axtarıldığı cənəti monalardır. İkincisi, bi ki, gomı, salıkın beyni, gomı sakınları, insan beyninə yüklənən düşüncələr vo Cud dağı işo həqiqətinən zirvə vo ulu nəfəsindər.

Xaqanının təsvir etdiyi nice gomisinin yüksəkləri tufanlı horakata golr, canları. Ancaq məsolu burasındakı, bi tufan işti vo soyuq havanın yaratdığı tufan deyil, bolka sükütn, süküt işindən dütşünlən zidyyətlərin, niyazların, chiyiacların, inkişaf vo tokumlu istoyının, "fan filah"ı vo məşquq çatmaqın, olmazılıq nail olmağın vo sonda da abdileşməyin yaratdığı dərdin horakata gətirildiyi havadır. Bu tufan bir növ salikin öz naqışılıyına olan əsyanın tufandır. Hənsi ki, arif o naqışılıqı cəq işi doldura vo kamiliyyi doğru doğruda bilir.

Mövləno Cəlaləddin məşhur "Neynəm"ində deyir:

*Odu bu ney püşgürir, tufan deyil.
Bu odu dərk etməyən insan deyil.*

Mövləno da Xaqani kimi tufanı təkəcə hava axını hesab etmir. Əslində, arif olmağın bir fərdin görmədiyi möqdam da elə bu möqandır. "Ney"de, ya dəha doqiq desək, insan nofus borusunda corayan edən hava axını da, dənizcən yaratdığı əşyənin oduləvəndir. Bu əşyən qotuyanı dağıcı təsyan deyil, əksinə, horuket vo can verici, ərafalı Suri kimi birlər vo oyanış nidası, yaradıcı quvvəsidir. O, elə bir tufandır ki, insanın yaralarını sağaldar, kədər vo dordlönlü saadə vo forahlığını cevirir. İrfan adəbiyyatında "tufan" daxili(içsəl)-monovin inqilab mənasında işlənir. Hənsi ki, özü ilə sevi vo bozun folakən gotiro bilir. Əslində arifin vasifası da elə budur ki, o qarşılaşmış, izdiham, xəousun içində nəzəm vo həqiqəti tapa, on doğru yolda addimlaya və sonda da öz dördələri ilə özünü necat dağını yarada bilən.

Dord cuşa goldikeçə dağa çevrilir, şışə, böyüyüñ vo salıkın riyazəti, taqvəsi, ərafan-

notcasında sonda özü bir nəcət "Cud"una çevrilir. Xaqani demək istəyir ki, dord yaradıcı quvvədir və dərđin dorinliyi çıxaldaqca onun "Cud"ın çevrilmə etməli dəha böyüyül. Allah, on dərđil vələrdir ki, bu dənizdən da onun "Cud"ı dağının simvolu edir. Əslində, Şöhrətin "Ileydərbaba" poemasında "Heydərbaba" dağına müraciət edərək "Dərdlərimiz qoy dikulsin, dağ olsun" deməsi de XX əsr şeirinin da məhz Xaqani kimi düşündürünü göstərir. Ta qədimdən bior, ifəni terminiñ "çevrilmə" "dağ" anlayışı, poeziyadə özünü dordlərimizin simgisi kimi tövsiyəlovo vo yaşaya bildi. Hənsi ki, dənizcə "tufan" ilə birləşdikdən on kiçik fördən tutmuş böyük bir icimaiyyətin nəcat sərəməzlinən çevrili bilir.

Dəmən obrazı İsləm dininin klasik adəbiyyatı boxş etdiyi an mühüm obrazlardır. Peygamberimiz məşhur "kışılər qadınlar damanından məraca gedirler" və "cənət qadınlarının ayağı altındadır" sözleri tə islamın yarandığı gündən bu günə qədər müqaddəs dinimiz osas manifestinə çevrilmişdir. Ona görə də osasın din elminin daşıyıcısi olan art-sarı və ya susi-səirli-miz də bu obrazı müxtəlif monalarda isləməyə çalışmışdır. Ariflərin gözü itə baxsaq, hər sevin damonu və ya otayı vər. Məsolən, Allahın otoyi (damoni) tövə edənər, vəslin damonı aşçılar, töbötin damoni aşıllar, yərən damonı isə aşçılar üçindən və bunların hor biri damonın ətrafinda vo ya Xaqanının töbötü ilə desək, "dərđan" də öz istaklularını tömənna edirəl. Sual oluna bitor ki, damondo hansı gizli mona yükü var ki, klassik adəbiyyatda bu qədər onomali yeti təlib. Məsələ burasındakı, ərafan adəbiyyatında "təlob" deyil bir ərafan pilo və moqam vərdir. Təlob- ərafan adəbiyyatında yərin, həqiqətin vo Allahın qurşusunda diz çökəmək, onu secəd etmək və sənəf illərə qətmaq onlardan yardım istəyində bulunmaqdır. Xaqani bi misradə demək istəyir ki, necat dağlı elm, həqiqət və təbii olaraq ərafanın yaratdığı meydən vər. Zirvəsindən. Bu dağın hər bir salikin dənizdən dağda öz damonını arxada və golon salıkların yolunda sormaya və Cud dağına çevirməyə hazırların.

*Xod an kas rə ke ruzi səd dəbestən az səre zanu
Na ta kabəb boyad cudi vo ney ta suj tufanəz.
"Kimsə diziñin basının məktəb edərsə,
nə nəcət üçün Məkkəyə ehtiyacı var,
nə da heç bir tufan,
seli topuşuna qədar qaldra bilməz"*

Bəlo bir rovayət var ki, hənsisə bir tacır Allahın evini ziyyərət etmək üçün Məkkəyə torfə yola düşür. Yolda Şomsı Tabrizinin yaşadıgi kəndə çatır. Gecəni Şomsın evindən qonaq qalan tacır Şomsın "hara soñor edirən" -şəhər "Allahın evini ziyyərət etmək üçün Məkkəyə gedirəm"-deyə cavab verir. Şomsandan sorğu ki, "nə qədər pulun var"? Tacır "bəs yüz dirhomum var" deyir. Şoms "dur ayaqə pulunu gotir ver mənə vo moni tovaf et" - deyir. Tacir pulu Şomsa verir vo Şomsın otağınə yeddi dəfə

dolunur. Şoms da "son artıq hocı oldun, eviño dən və silon yannıda ol" - deyir. Tacir bu işin sırrını Şomsdan sorusunda işa Şoms ona belə cavab verir:

"Oğlum, mon soni tərəf evinin ziyyərətəno apardım, son isə palçı evin ziyyərətənə gedirdim. Ürok evi elə bir evdir ki, Allah heç vaxt oruñ torq etmir, ancaq o palçı evi bər evdir ki, Allah heç vaxt oraya ayağı-nı qoymayub."

Ezəstansiyalızıvo bir çox nozoriyyətin kökü Şərq vo xüsusilə azərbaycanlıların yaşadıgi orzularıdən desək, qətiyyən yılınmamış. İnsan mərkəzlilik, inanç daixilindən insan idarə edən başqa bir mərkəzin varlığı inanmam və bu kimidən mənələrən. Azərbaycan adəbi-mədəni müntəbit adı olmaları danılmaz faktıdır.

Bunu qəbul etsə ki, İsləm dininin dedi-yi kimi, Allahu tanımğın yolu özünü təməqədə keçir, o zaman Qur'anı niyo vo qədər "nəfəs" vo xüsusilə "nəfəs omara" ilə mübarizə etməyə töküdü vər. Onun da monasi budur ki, özüñ qalib goldinus deyəmik ki, laməkan vo lazəm olmaqla yanaş Alihə "göro" bilərsən. Bu möqəmdə iki sual yaranır:

1. Bir bi ki, nəfəs nəca qalib gəlmək olar?

Əslində, bütün dən və elmər elə "nəfəs" qalib goldıyın yolarının axtarışındadır. Dirlər "zəhd", "ibadət", "təqva" vo elmlər işo montiq vo zəhriliyyətə osaslanaraq inançı öz nəfsindən qurşaqmaraq yaşır. Ancaq bu prosesdə min illər keçənə belə, insan oğlu hələ də ürəyi istədiyi monovictimci xoşbəxtliyə qatı bilməyib. Dirlər radikalizmə, elmlər işo kimyəvi silahlar vo səd olbatto, nüvə bombasına gedib çıxırlar. Xaqanı, Nizami vo üzü qədəmidən bərə Azərbaycan adəbiyyatı ha bəll həll olunmayan məsələnin həllini insanın özündə axıtbalar. Ancaq bu insan mərkəzlilik qətiyyətin avropaşaların töbölərinin töböləbiləcək forqları vərdir.

İnsan töbötin bir parçası vo ya hətta Mövləna Cəlaləddin deməşkin töbötin güzgüsidir. Ona görə də bütün kainat o cümlədən xalıq vo Allahı belə özündə oks elətəriməyo qadirdir. Yəni məlxəq xalıqin güzgüsidir. Demək ki, güzgüyə baxıdında bir çox hoqiqətləri müşahidə etmək olar. İnsan töbötin etibarla güzgüyə baxıdında özünü görür. Və bəlkə de bir çox filosoflar da bu saiba yaranır ki, xalıq da insanın özüdür. Bax, asas sahə və elə buradadır. Güzgüdə özünü görəməyə adət edən və özündən başqasını görə bilməyən insan Allahu görə bilməz və bə qutiyən Sarır vo onun kimi Avropa alimlərinin dedi-yi "insan mərkəzlilik" deyil. Xaqanı vo ərafan adəbiyyatının forqı buradadır ki, Xaqanı güzgüyə baxıdında özünü deyil, özünün özündən özünü görəməyə adət edən və Şomsın töbötü ilə desək, "Fora insan" (muasir "post insan")-ıñ görür. Hənsi ki, insan özünün həzzini olmadan idarə edir vo ya dəha doqiq desək, yaradır. Əslində, Xaqanı "post insan"ın neccar yaranmasının formulu-ni sevili ilə boyan edir. "Sori zanu", di-

ni həqiqət yolunda qatlayan, yəni xidmət məqsədilə məşəq və möbud qarşısında əyon və bu "əyilməyi" özüne baş alçaqlığı deyil, bəlkə abır hesab edən insanların cəmləşdiyi bir mərkəzdir. "Səri zanu"nu irfanı mənalarla desək, öz içində riyazət, ibadət, səbir, təzkiyə, tohzib, zöhd, suluk və eləmi ehtiva edir. İnsana bu mesajı verir ki, xalıqın qarşısında dizini qatlaya, onun sənə bəxş etdiyi həqiqi elmni öyrənə və həqiqatın özoyinə çatdınsa, demək ki, Mökkəni öz daxilində yarada bilibson. Mövlano-nın dili ilə desək:

*Yar də xane və ma gerde cəhan migərdim,
Ab dər kuze və ma teşne ləban migərdim.*

Yar evdədir, amma biz dünyani

yar axtarışında gəzirik.

Su kuzədədir, amma biz susuz

su axtarışında dünyani gəzirik.

Mövlano də Xaqani kimi insanları baxmaqdən çəkindirərək, görməyə və həqiqətləri dərk etməyə sösləyir. Bildirir ki, insanların əsas problemi öz fəra insanların görməmək, öz həqiqətlərini dərk etməməkdir. Hansı ki, bu həqiqəti idrak edəndən sonra heç bir tufan, özü ilə nə getirdiyindən asılı olmayıaraq, seли topuğuna qədər də qaldıra bilməz.

2. İkinci, bu ki, nəfsə qalib gəlmək niyə lazımdır?

Nəfs əsasən üç yero bölünür:

2-1 *Nəfsi Əmmarə (Heyvani)*

Nəfs irfanın ilkin pillələrində insanın şeytanı kimi təbir olunsa da, salikin məqamı yüksəldikcə insanın dostuna çevrilir. Quran və bütün dini kitabların mübarizə apardığı və insanı onunla mübarizə etməyə çağırduğu nəfs "nəfsi əmmarə"dir. Nəfsə əmmarə şəhvəti, kini və heyvani istəklərin göstəricisidir. Ona görə də ona "əmmarə", yəni pislik-lərə əmr edən nəfs deyilir

2-2 *Nəfsi Ləvvamə(İnsani)*

Bu nəfs, salikin müəyyən təlim-tərbiyə, təqva və cihaddan sonra ucalığı məqamıdır. Ancaq bu məqamda salik tamamilə xəta və günahlardan təmizlənmiş hesab olunmur. Salik heyvani istəklərin təzyiqi ilə bəzən günaha aludə olabilir ancaq öyrəndiyi təlim-tərbiyə, təqvas və vicdanı sayəsində tövbə suyu ilə üzünü yuya və doğru yola qayida bilir. "Qurani-Kərim"də də "nəfsi ləvvamə"yə and içərək onu insanları qəflət yuxusundan oyadan vicdan adlandırib.

2-3 *Nəfsi mütməinna (İlahi)*

Bu nəfs irfanda fəna fillah mərtəbəsi hesab olunur. Salik bütün irfanı mərhələləri uğurla keçəndən sonra bu mərhələyə qalxa bilir. Bu məqam ənbiya və peygəmbərlərin məqamıdır. Bu məqamda pis əməllər ağıl və imanla mübarizədə möglub olurlar. Quranda "nəfsi mütməinna" barəsində belə deyilir: "Ey "nəfsi mütməinna, Allahına tərəf qayıt. Hansı ki, o səndən sən də ondan razı və xoşnudsuz."

Xaqani bu beytde "nəfsi əmmarə" ilə mübarizə və "nəfsi mütməinna" ilə dostluq etməyin yolunu göstərir. İnsanın xoşbəxtliyi o zaman baş verə bilir ki, düşüncə və ruhunda olan bütün heyvani şəhvətlərdən uzaq dura bilir. Xaqani təkid edir ki, elm insanı bu məqama, yəni "nəfsi mütməinna, "yə çatdırı bilmirso demək ki, o elm həqiqətə xidmət etmir.